

“NAVABIG‘U-L-KALIM” DA QO‘LLANGAN TAJNIS
(JINOS) SAN‘ATI VA UNING TURLARI

Bakirov Begzod,

*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqola Mahmud Zamaxshariyning “Navabig‘u-l-kalim” asarida qo‘llangan tajnis san‘ati va uning turlariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda jinossning barcha turlari misollar bilan batafsil yoritilgan.

Kalit so‘zlar: jinoss, balog‘at ilmi, al-muhassinotu-l-lafziyya, al-muhassinotu-l-ma‘noviyya, marfu, mutashobah, mafruuq, ilm ul maoniy, ilm ul bayon, ilm ul badi‘.

Mahmud Zamaxshariyning “Navabig‘u-l-kalim” asarida badiiy san‘atlarni qo‘llanganda fonetik vositalardan qay tarzda foydalanganini tahlil qilish uchun mazkur lingvistik vositalar haqida ma‘lumotlar keltirib o‘tishimiz maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunda ba‘zi badiiy san‘atlar faolroq qo‘llangan, ba‘zilari qo‘llanmagan bo‘lishi mumkinligini hisobga olib, har bir badiiy san‘at haqida uning nazariyasini keltirib o‘tib, so‘ngra unga “Navabig‘u-l-kalim” asarda qo‘llangan qay tarzda qo‘llanganligi keltirib o‘tildi va har bir bo‘lim so‘ngida umumiy xulosalar berildi.

Kalomga husn beruvchi badiiy vositalarning hosil bo‘lishi, albatta, tilda mavjud bo‘lgan fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlardan kelib chiqib, shu tilda ro‘y berishi mumkin bo‘lgan tilshunoslik hodisalari chegarasida amalga oshadi. Tillarning o‘zaro umumiy xususiyatlari bo‘lgani kabi bir-biridan farq qiluvchi o‘ziga xos jihatlar ham mavjud.

Shunga ko‘ra barcha tillarda faol bo‘lgan badiiy san‘atlar bilan bir qatorda ayrim tillar uchun faol bo‘lmagan san‘atlar bor. Tadqiqotning mazkur bobida arab tili uchun faol bo‘lgan san‘at turlari grammatik xususiyatlariga ko‘ra g‘arb tilshunosligida o‘rganib kelinayotgan tasnif asosida tahlil qilindi. Arab xatida yozilgan badiiy asarlarda shu yozuv xususiyatlaridan ham go‘zallik namunasi sifatida foydalanganlar, ammo biz ilmiy ishimizda qo‘yilgan rejalarda bo‘lmagani uchun grafik vositalarga oid qoidalar keltirib o‘tmadik.

Arab balog‘at ilmining badi‘ qismiga kiruvchi san‘atlarning ba‘zilarini amalga oshirishda so‘zlarning tovush jihati muhim bo‘lsa, qolganilarida asosiy e‘tibor so‘zlarning ma‘nolariga beriladi. Shunga ko‘ra saj va jinoss (tajnis) san‘atlarini qo‘llashda so‘zlarning tovush jihati muhim bo‘lgani uchun bu san‘atlar «al-muhassinotu-l-lafziyya» deb nomlanadi¹. Tovushdoshlikning o‘zi bir necha

¹ Rustamiy Salima. O‘rta asrlar balog‘at ilmida tilshunoslikka oid qarashlar. – Toshkent: «Zilol buloq» nashriyoti, 2019 y. 240 b.

ko‘rinishga ega bo‘lib, bular nutqqa turli miqdor va darajada husn bag‘ishlaydi. Bularning eng husndori va eng ko‘p foydalaniladigani so‘z oxiridagi tovushdoshlik bo‘lib, bundan so‘z ustalari tomonidan nazmda qofiya va nasrda saj yasaladi.

Badiiy vositalar arab filologiyasida balog‘at ilmining badi‘ bo‘limida o‘rganilsa, g‘arb filologiyasi va ular orqali bugungi kun o‘zbek tilshunosligida «stilistik vositalar», «badiiy xissiy-ta‘sirchan lingvistik vositalar tizimi», adabiyotshunoslik sohasida «badiiy san‘atlar» yoki «she‘riy san‘atlar» kabi turli nomlarda o‘rganiladi. Shuningdek, ularning tasnifi ham sharq filologlari tasnifidan farq qiladi, ya‘ni arab balog‘atida badi‘ san‘atlarni ularning san‘at hosil qilishdagi yetakchi jihatini e‘tiborga olgan holda lafziy va ma‘noviy guruhlarga ajratilsa, ajam xalqi lafziy-ma‘noviy turni ham kiritgan.

Arab tilidagi manbalarda badiiy san‘atlar «lafziy go‘zalliklar» (al-muhassinotu-l-lafziyya – المحسنات² اللفظية), «ma‘no go‘zalliklari» (al-muhassinotu-l-ma‘noviyya – المحسنات المعنوية) deb ataluvchi ikki guruhga ajratilgan. Bu borada arab balog‘atshunoslari orasida munozara bo‘lmagan va hozirgacha badi‘ san‘atlar shu tasnif asosida o‘rgatiladi.

Ziynatlash gapning aslida lafzlariga daxldor bo‘lsa, u lafziy bo‘ladi. Unda ma‘noning ham tahsinini ergashtirish durust emas.

Ushbu tahsinotlarning, hususan lafziy tahsinning hosil bo‘lishini faqat ma‘no talab qilgan holatdagina amalga oshirishini ulamolar alohida ta‘kidlaydilar.

Bu gaplarning qofiyali, murodifli va boshqa nozik so‘z o‘yinlari yordamida gapni ham chiroyli va ta‘sirli qilib tuzish uslublarini ko‘rsatadi.

Uning bir necha turlari bor:

Balog‘at ilmining fonetik vositalarga asoslangan badiiy san‘atlaridan biri jinos (الجناس) bo‘lib, u mujonasa yoki tajonus (التجانس أو المجانسة) deb ham yuritadilar. Bu gap yoki jumladagi so‘zlarning jinsdosh bo‘lishi ma‘nosida, talaffuz va jarangdorlikda bir-biriga yaqin va o‘xshash bo‘lishidir. Gapning jarangi va yozilishi bir-biriga mos bo‘lib kelgandagina u chiroyli tuzilgan bo‘ladi. Ma‘nosini o‘z holicha qo‘yib yuborilaveradi, lekin uni ifodalab bera oladigan va ziynatlaydigan lafzlar bilan kiyintiriladi. Shunda bunday gaplar inson e‘tiborini o‘ziga jalb etadi, diqqatini quloqqa aylantiradi, yoqimlik bo‘ladi³.

² محسنات atamasi arabcha مُحَسِّنٌ وَمُحَسِّنَةٌ (go‘zallik) so‘zlarining ko‘plik shakli bo‘lib, arab tilidagi manbalarda “sīn” harfi kasra bilan مُحَسِّنَاتٌ (muḥassinātun), ajam xalqlari tillari manbalarida “sīn” harfi fatha bilan مُحَسِّنَاتٌ (muḥassanāt) tarzida qo‘llanadi (Qarang: Rustamiy Salima. O‘rta asrlar balog‘at ilmida tilshunoslikka oid qarashlar. – Toshkent: «Zilol buloq» nashriyoti, 2019 y. 240 b.).

³ Alloma Sa‘duddin Mas‘ud ibn Umar at-Taftazoniy. al-Mutovval sharhu talxisi miftahil ulumi. Bayrut-Livan. Dor al-Kutubil ilmiyya, 2001.-B. 682.; (Qarang: Zabixullayev Nuriddin. Magistrlik dissertatsiyasi. Arabcha hikmatli so‘zlar tarjimasida

الجناس أن يتفق اللفظان في وجه من الوجوه الآتية بعد مع اختلاف المعنى فيهما: Ta'rifi:

Jinos bu ikki lafzni bir-biriga ushbu sabablarning birida muvofiq kelishidir. Yana bir sharti bu lafzlarning ma'nosi bir-biriga to'g'ri kelmasligidir. Bu sabablar: komil bo'lgan (التام) va komil bo'lmagan (غير التام) ikki xilga bo'linadi.

Balog'at ilmidagi bu badiiy san'at va quyida keladigan boshqa badiiy san'atlarga tadqiqot ob'yektimiz bo'lgan "Navabig'u-l-kalim" asaridan iqtibos olaylikda va uni lingvistik tahlil qilaylik (bu va kyeyingi o'rinlarda tadqiqot ob'yektimiz bo'lgan ushbu asardan olingan iqtiboslarni qulaylik uchun NK qisqartmasi bilan keltiramiz):

وَلَكِنَّ ثَمَّةَ آذَانٍ عَنِ إِسْتِمَاعِ الْحَقِّ مَشْدُودَةٌ وَأَذْهَانٌ عَنْ تَدْبِيرِهِ مَصْدُودَةٌ: NK, 2:

Tarjimasi: Bu yerda haqiqatni tinglashdan quloqlar to'sib qo'yilgandir va mulohazayu zehnlari tadbiri tafakkurdan man etilgandir.

Jumladagi مَشْدُودَةٌ ("mash'dūdatun") va مَصْدُودَةٌ ("mas'dūdatun") lafzlar ham jinos (الجناس)ga oiddir. Ulardagi harflar, harflar soni, vazni, tartibi bir xildir faqatgina talaffuz o'rinlari uzoq bo'lgan ش va ص harflarigina farq qilgani uchun jinos g'oyri tom (غير التام) lafziy san'atining lohiq (لاحق) turi qo'llanganligini ochiq oydin bilishimiz mumkin.

الجناس التام هو ما اتفق فيه اللفظان في أربعة أشياء - في نوع الحروف و عددها و هيئتها و ترتيبها

Komil bo'lgan jinos ikki lafzning to'rt holatida bir-biriga mos kelishidir. Bular: harflarning turi, soni, shakl-ko'rinishi va tartibidir.

السُّنَّةُ مِنْهَاجِي وَ مِنْهَا أَجِي: NK, 3:

Tarjimasi: Sunnat bu mening undan yuradigan, keladigan yo'limdir.

Ubaydullo Uvatov tarjimasi: Muhammad payg'ambar alayhissalomning tutgan yo'llari mening yo'limdir, baxtu saodatim ham, najotim ham shu yo'ldir.

Bu gapda ham jinosning mashhur navi – murakkab qo'llangan. Aslida komil bo'lgan jinos uch xil bo'ladi: mumosal (المماثل أو المُتَمَاتِل), mustavfo (الجناس المُستَوْفِي), murakkab. so'zi va مِنْهَاجِي birikma aynan shu san'atga yaqqol misol bo'ladi.

قوله تعالى: و يوم تقوم الساعة يقسم المجرمون ما لبثوا غير ساعة (الروم ، 55)

Tarjimasi: Qiyomat qoyim bo'ladigan kunda jinoyatchi kimsalar (dunyoda) bir soatdan ortiq turmaganlariga qasam ichurlar...

Ushbu misolda "الساعة" lafzi ikki marta ikki ma'noda ishlatildi. Birinchi "الساعة" qiyomat kuni ma'nosida, ikkinchisi vaqt birligi bo'lgan haqiqiy ma'nosida ishlatildi va ular ushbu to'rt holatda bir-biriga mos keldi.

Birinchisi: المماثل ikki lafzning ism, fe'l va harf bo'lishida bir-biriga mos kelishidir.

Ikkinchisi: المستوفى (mustavfo) ikki bir xil lafz boshqa-boshqa so'z turkumlaridan bo'lishidir. Misol:

عَيْنِي تَقَرُّ بِكُمْ عِنْدَ تَقَرُّ بِكُمْ: NK, 3:

Tarjimasi: Ko'zlarim sizlarga yaqinlashganimda xursand bo'ladi.

shakl va mazmun birligi, Toshkent, 2012)

Bu qisqa va lo‘nda gapda ham jinosning eng oliy turi komil jinosning mustavfo navi qo‘llangan. تقر so‘zi ko‘zning quvonishini anglatadi, fe‘li esa yaqinlashmoq ma‘nosida kelgan.

Ikki jinos bo‘lgan lafzning biri ism, boshqasi harf bo‘lganga misol:

رب رجل شرب رب رجل آخر

Tarjimasi: Ko‘p kishilar borki, ichib qo‘yar may-musallasin o‘zga kishilar.

Birinchi “رُب” jar harfi, ikkinchisi uzumdan siqib olingan sharobdir. Ikki jinos bo‘lgan lafzlarning biri fe‘l, boshqasi harf turkumidan kelganiga misol:

علا محمد عليه الصلاة والسلام على جميع الأنام

Tarjimasi: Hazrati Muhammad alayhissalom barcha insonlardan (barcha fazilatlarda) ustun bo‘lsin.

Birinchi “علا” lafzi o‘tgan zamon fe‘li (duo, umid mayli), ikkinchisi jar harfidir.

Uchinchisi: المركب har ikki jinos bo‘lgan lafzlar yoki ularning biri boshqa-boshqa so‘zlardan (yoki so‘zning qismlaridan) tarkib topgan, tuzilgan bo‘lishidir. Har ikkovi murakkab jinos bo‘lganiga misol:

فلم تضع الأعدى قدر شانى

و لا قالوا : فلان قد رشانى

*Kamsitmadi g‘animlar qadru-sha‘nimni,
aytmas bo‘ldi ular: pora ila oldi faloni meni.*

Birinchi baytdagi jinos lafzlar ikki ismdan tuzilgan: القدر و الشأن

“qadr-qiymat va sha‘n”, ikkinchi baytdagi jinos esa “قد” tahqiqiya harfi, رشوة – pora olish fe‘li hamda نى mutakallim zamiridan (I-shaxs birlik olmoshi) iboratdir. Bunday jinoslarni jinos mulaffaq (o‘ylab topilgan, ixtiro qilingan) deyiladi.

Jinos lafzlarning biri murakkab bo‘lishi uch xildir:

1. Marfu – chegalangan, yamoq qilib yopish;
2. Mutashobah – o‘zaro o‘xshash;
3. Mafruq.

Marfu (ar. المرفو) - jinos lafzlarning biri butun bir kalima va ikkinchisi boshqa kalimaning bir qismidan tuzilgan bo‘ladi:

أ هذا مصاب أم طعم صاب؟

Shumi musibat, alamu qayg‘u

Yo achchiq alamning erurmi ta‘mi?!

Chaplangan, yamalgan va chegalangan deganda, birinchi lafz “مصاب” to‘liq mufrad lafzdir, ikkinchisi esa “صاب” lafzi achchiq qalampir ma‘nosida va “طعم” kalimasining “الميم” harfi bilan yasaldi.

Mahmud Zamaxshariy ham bir necha o‘rinlarda mazkur san‘atni mohirona qo‘llagan:

يَا بُنَيَّ قِ فَالِكَ عَمَّا يُفْرَعُ فَفَاكَ : NK, 4:

Tarjimasi: Ey bo‘tam, tilingni yomon so‘zlardan saqla!

Gapdagi فَاءٌ (“qi faaka”) qismi gapning soʻngidagi فَاءٌ (“qofaaka”) soʻziga fonetik jihatdan hamohangdir. Birgina qisqa unlisi bilangina farq qiladi. Arab tili sarf ilmidan maʼlumki, فاءٌ (“q”) feʼlining buyruq shakli II-shaxs uchun ق (قَه) shaklda qoʻllanadi. فَاءٌ soʻzi esa maxsus turlanuvchi beshta ism soʻz turkumidan biri boʻlgan فَمٌ soʻzining tushum kelishigida kelgan holatidir.

Mutashobah (ar. المتشابه) – jinos ikki kalimadan tuzilgan boʻladi va bu ikki kalima yozuvda bir-biriga muvofiq keladi.

مَتَى أَصْبَحَ وَأَمْسَى , وَيَوْمِي خَيْرٌ مِنْ أَمْسِي : 5, NK

Tarjimasi: Tong orttirganimda va kech kirganda, bugunim kechagi kunimdan yaxshiroqdir.

Gapdagi أَمْسَى soʻzlari ikki marta turli maʼnolarda qoʻllanganligi ochiq oydindir: Biri “kech tushganda” maʼnosida, ikkinchisi “kechagi” maʼnosida qoʻllangan. Bu ikki soʻzlar yozuvda bir-biriga muvofiq kelmoqda.

Mafruq (المفروق) – jinosning shunday turiki, bunda ikki kalimadan tuzilgan jinos bir-biriga oʻxshash lafzlar boʻlib, yozuvda bir oz farqi boʻladi⁴.

اللحيّة حلية ما لم تطل عن الطليّة : 4, NK

Tarjimasi: Soqol ziynatdir, agar boʻyindan uzun boʻlmasa.

Mazkur gapda ham ohangdosh soʻzlar – jinos/tajnis (طليّة لحيّة حلية) qoʻllangan.

أي مال أديت زكاته – درت بركاتّه : 4, NK

Tarjimasi: Qaysi molning zakoti ado qilingan boʻlsa, uning barakasi moʻl-koʻl boʻlgan.

Jumlaning oxiridagi بركاتّه soʻzi زكاته soʻzga hamohangdir. Bu ham jinos badiiy sanʼatga yaqqol misol boʻla oladi. Bunga bir oʻrinda turli harf (tovush)larni qoʻllab (bu fonetik vositalar deb nomlanadi) erishilgan.

Jinos gʻayri tom (الجناس غير التام) – komil boʻlmagan jinos ikki bir-biriga oʻxshash lafzlarda soʻzning toʻrt shakl-koʻrinishlaridan birida oʻzgarish boʻlishidir. Bu shakl-koʻrinish soʻzning harflari, harflarning soni, vazni (mezoni) va tartibidir.

Harfning turida oʻzgarish kelgan jinos ikki xil: المضارع muzoreʼ (oʻxshash, monand) va لاحق lohiq (yopishuvchi) turlariga boʻlinadi.

سَحَابَةٌ وَقَفَّتْ تَعْلَةٌ وَكَفَّتْ تَحَلَّةٌ : 3, NK

Tarjimasi: Qora bulut bahona boʻlib toʻxtasa, u gunohlardan xalos etuvchi boʻlib oqib oʻtadi.

سَحَابَةٌ va وَقَفَّتْ soʻzlari lafziy sanʼatlarning jinos gʻayri tom (الجناس غير التام) ning muzoreʼ (المضارع - oʻxshash, monand) turiga oiddir, chunki soʻzlardagi ك “kāf” va ق “qāf” harflarining talaffuz oʻrinlari bir xil (tilning eng oxiri, yaʼni tubi, halqumga yaqin joy) hisoblanadi. Bu ikki harf tajvid ilmida “lahaviya” deb ataladi. Bu harflar laha –

⁴ Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Muhammad Ibn Yaʼqub al-Magʻribiy. Mavahib al-Fattah fi sharhi tilxisil miftah. 1-2 juzlar. Bayrut-Livan. Dor al-Kutubil ilmiyya, 2003. -B. 47.

kichik til yaqinidan chiqqani uchun shunday nom olgan. *تعلة* va *تَحَلَّةٌ* soʻzlarida ham xuddi shu lafziy sanʼatni koʻrishimiz mumkin. Ularda halqum harflari boʻlgan ع “ayn” va ح “haa” harflarigina farq qiladi.

Muzoreʼ (ar. المضارع) shunday jinoski, unda ikki jinos kalimaning bittadan harflari orasida maxrajlari har xil keladi. Bu har xillik kalimalarning boshida, oʻrtasida yoki oxirida boʻlishi mumkin.

NK, 2: *نَاطِقَةٌ بِكُلِّ زَاجِرَةٍ مَوْعِظَةٌ حَائِثَةٌ عَلَى كُلِّ عَيْبَةٍ مَوْظِيَةٌ*

Gapda *مَوْعِظَةٌ* (“mavʼizatun”) va *مَوْظِيَةٌ* (“mavʼqizatun”) lafzlari jinos (الجناس) boʻlib kelmoqda. Ikki soʻzning birgina harflari ع (“ayn”) va ق (“qāf”) farq qilishidan yana lafziy sanʼatlarning jinos gʻoyri tom (الجناس غير التام) ga kiruvchi lohiq (لاحق) turi qoʻllanganiga guvoh boʻlamiz.

Tarjimasi: Toʻsilgan qalblarga soʻzlovchi, barcha uygʻotuvchi ibratlarga undovchidir.

Boshida kelganiga misol:

بينى و بي كنى ليل دامس و طريق طامس

Tarjimasi: *Men va yashirinadigan joyim orasida zulmatli qorongʻu kecha va yuradigan yoʻlini oʻzi yoʻq boʻlgan yoʻl bordir.* Bu misolda birinchi lafzdagi “الدال” va ikkinchi lafzdagi “الطاء” harflarining maxraji bir-biriga yaqin boʻlib, ular til harflaridir.

Oʻrtasida kelganiga misol:

قوله تعالى: و هم ينهون عنه و ينأون عنه (الأنعام، 26)

Tarjimasi: *Ular undan (Islomdan) qaytaradilar va undan (oʻzlari ham) uzoqlashadilar...*

“الهاء” va hamza harflarini talaffuzlari bir-biriga yaqin va maxrajlari halqumdir.

Oxirida kelganiga misol:

قوله صلى الله عليه و سلم: الخيل معقود فى نواصيها الخير

Tarjimasi: *Rasul akram alayhissalom soʻzlari: Otning peshonasiga yaxshilik tugib qoʻyilgandir.*

“اللام” va “الراء” harflari yordamida jinos boʻldi va bu harflarning maxraji bir-biriga yaqin boʻlib, u tildir.

Lohiq (ar. لاحق) – maxrajda bir-biridan uzoq boʻlgan jinoslardir. Bu ham lafzning boshi, oʻrtasi yoki oxirida kelishi mumkin⁵.

NK, 3: *وَ خَذُ بِأَيْدِنَا إِلَى كَسْبِ مَا تُحِبُّ وَ تَرْضَى وَ وَفَّقْنَا لِمُدَاوَاةِ هَذِهِ الْقُلُوبِ الْمَرْضَى*

Tarjimasi: E Rabb, oʻzing suyib ato etgan narsalarga yetishuvimizda bizni qoʻlimizdan tutib yetakla va hastalangan koʻngillarga shifo bagʻishlab, tuzalishiga yoʻl koʻrsatib, dalolat ber.

Jumladagi *تَرْضَى* (“tardo”) va *الْمَرْضَى* (“almardo”) soʻzlari ikki xil soʻz turkumiga

⁵ Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Muhammad Ibn Yaʼqub al-Magʻribiy.

Mavahib al-Fattah fi sharhi tilxisil miftah. 1-2 juzlar. Bayrut-Livan. Dor al-Kutubil ilmiyya, 2003. -B. 48.

oid bo‘lib, besh harfdan tashkil topgan. Ularning birgina harf farq qilib, qolgan to‘rt harfi bir xil harakatlar bilan kelgan. Birinchisi رَضِيَ "radiya" fe‘lining hozirgi-kelasi zamon shakli bo‘lib, uning ma‘nosi “sen rozi bo‘ladigan” bo‘lib, ikkinchisi مَرِيضٌ "maridun" so‘zining ko‘plik shakli bo‘lib, u “kasal” qalblar ma‘nosida kelgan. Yana bir ajib jihati, “kasal” qalblar ma‘nosini ifodalash uchun arab tili sarf ilmida harfi illat, ya‘ni kasal harf deb nomlanuvchi alif maqsura harfi ishlatilgan. Bu ham jinosning eng ko‘p uchraydigan turi lohiq (لاحق) lafziy san‘atiga go‘zal namunadir.

اللَّهُمَّ إِنَّ مِمَّا مَنَحْتَنِي مِنَ النِّعَمِ السَّوَاعِجِ إِلَهَامَ هَذِهِ الْكَلِمِ النَّوَاعِجِ: 2, NK,

Kitobning muqaddimasida kelgan السَّوَاعِجِ (“as-savābiġ”) va النَّوَاعِجِ (“an-navābiġ”) so‘zlarida faqatgina ن (“nūn”) va م (“mīm”) harflar farq qiladi. Bu jinos g‘oyri tom (الجناس غير التام) lafziy san‘atining lohiq (لاحق) turiga kiradi. Chunki mazkur ikki harfning talaffuz o‘rinlari bir xil emas, agar ularning talaffuz o‘rinlari ham bir joyda bo‘lganida muzore’ (المضارع) turiga mansub bo‘lardi. السَّوَاعِجِ (“as-savābiġ”) so‘zi سَابِعٌ (“sābiġ”) so‘zining ko‘pligidir, النَّوَاعِجِ (“an-navābiġ”) so‘zi esa نَابِغَةٌ (“nābiġatun”) so‘zining ko‘pligi bo‘lib, mos ravishda “to‘la, to‘liq” va “fasohatli so‘z” ma‘nolarni anglatadi. Debochaning mazmuni quyidagichadir: Ey Alloh, Ushbu (qalbimdan) sirtga balqib chiqqan nozik kalimayu iboralarni menga in‘om qilishing, menga nisbatan fayzing va inoyatingni darig‘ tutmasliging – bular hammasi komil ne‘matlarning tufaylidir.

حَبْدًا الْوَادِقُ إِذَا رَعَدًا وَ الصَّادِقُ إِذَا وَعَدَ: 3, NK,

Tarjimasi: Momaqaldirimli yomg‘irning yog‘ishi, rostgo‘y (haqgo‘y) kishining vafo qilishi kabi yoqimlidir.

Hikmatli gapdagi الْوَادِقُ va الصَّادِقُ so‘zlari o‘zaro, رَعَدًا va وَعَدَ so‘zlari o‘zaro qofiyadosh bo‘lib kelmoqda. Bular jinos g‘oyri tomning lohiq turiga mansubdir, chunki ularning har biridagi birinchi harf farqli bo‘lib, ularning maxraji har xildir.

Ushbu jinosda faqat birgina harfda ixtilof bo‘lishi shart qilingan. Agar ikki va uch harflarda ixtilof bo‘lsa, ular orasida jinosi lafziy bo‘lmaydi. نصر و نكل kabi.

Harflarning sonida ixtilof bo‘lgan jinoslar – ikki bir-biriga o‘xshash lafz harflarining soni ortiqroq keladi. U ikki lafz birining harf soni boshqasidan kam bo‘lgani uchun jinosi noqis deyiladi. Uning mutarraf, muktanfi va muzayyal turlari bor.

Lafzning boshida ortiqlik bo‘lsa, uni mutarraf (ar. المطرف) deyiladi:

فَهَبْ لَهَا مَنْ يَرْغَبُ فِي الْأَدَابِ السَّنِّيَةِ السُّنَوِيَّةِ وَ الْعِظَاتِ الْحَسَنَةِ الْحَسَنِيَّةِ وَ يَهْتَرُ لِلتَّرْتِيبِ لِمَا جِيكَ: 2, NK,
مِنْ وَشَيْهَا وَ صِيغَ مِنْ حُلِيِّهَا

Bu jumlada ko‘p lafziy va ma‘naviy san‘atlar qo‘llangan bo‘lib, ulardan biri السَّنِّيَةِ (“as-sanaviyya”) va السُّنَوِيَّةِ (“as-sunaviyya”) so‘zlaridir. Ularning biridagi yagona harf و (“vāv”) o‘rtadagi ortiqcha harf bo‘lib kelgan. Bu lafziy san‘at turini balog‘at ilmi olimlari noqis jinosning muktanfi (المكتنف) navi deb ataydilar. Bundan tashqari الْحَسَنَةِ الْحَسَنِيَّةِ so‘zlari ham bir o‘zakdan yasalgan, ya‘ni ishtiqoq mohirlik bilan qo‘llangan. مِنْ حُلِيِّهَا va وَشَيْهَا birikmalarini esa saj’ lafziy san‘atiga misol qilib keltirishimiz mumkin.

Lafzning o‘rtasida ziyodalik kiritilgan bo‘lsa, uni muktanfi (ar. المكتنف) deyiladi:

جدى جهدى

Tarjimasi: *Baxtim mehnatimdir!*

“الجيم” har ikki lafzda fathalik bo‘lib, ikkinchi lafz o‘rtasida bir harf orttirilgan.

Ilmiy ishimiz bo‘lgan “Navabig‘u-l-kalim” asaridagi misol orqali tahlil qilaylik:

السُّوقِيَّةُ كِلَابٌ سَلُوْقِيَّةٌ NK, 3:

Tarjimasi: Bozorchilar (bozorda oldi-sotdi qiluvchilar) suluqiya itlari misolidirlar (Suluq Yaman viloyatidagi bir qishloqning nomi bo‘lib, u yerda faqat ov uchun yaraydigan itlarni – tozilarni asraydilar).

سَلُوْقِيَّةٌ va السُّوقِيَّةُ so‘zlari lafziy san’atlarning noqis jinos turiga oid bo‘lib, ortiqcha harf o‘rtada kelgani uchun muktanfi turi hisoblanadi.

Muzayyal (ar. المذيل) deb lafzning oxirida harf orttirilgan misollarga aytiladi⁶.

So‘z harflari hay‘atidagi (ko‘rinishi, shakli, qurilishi) ixtilof – so‘z harflarining joylashishida o‘zgarishlar sodir etib, jinosi muzil yasaladi. Uning muharraf va musahhaf turlari bor.

Muharraf (ar. المحرف) – jinos so‘zlarning harakat va sukunlarda bir-biridan farqlanadi, ya’ni yozuvda bir xil bo‘ladi va harakat va sukunlari turlicha o‘qiladi:

جبة البُرد جنة البرد

Tarjimasi: *Teridan bo‘lgan chopon, sovuqdan bo‘lur qalqon.*

Bu misoldagi “البُرد و البرد” lafzlari o‘rtasida jinos muharraf bor, birinchisining harakati zammalik, ikkinchisini esa fatha bilan o‘qish kerak bo‘ladi:

الجاهل إما مُفَرِّط أو مُفَرِّط

Tarjimasi: *Johil kimsa yo haddan oshguvchidir yo sustkash bo‘lguvchidir.*

Birinchisi “ikrom bobi”dan “الإفراط” va boshqasi “takrim bobi”dan “التفريط” masdaridan ishtiqoq qilingan ismi foil vaznida keltirildi.

Jinosi musahhaf (ar. المصحف الجناس) – harflarning nuqtalaridagi o‘zgarishlar bilan paydo bo‘ladi. Agar ularning har ikkovidagi yoki biridagi nuqtalar olib qo‘yilsa, qaysi so‘z ekanini farqlab bo‘lmasligi kerak.

Harflarning tartibidagi ixtilof, buni jinosi qalb (ar. القلب الجناس) ham deyiladi. Buning to‘rt xil turi mavjud:

1. القلب الكل qalb kull – harf tartiblarining har bir o‘zgarishi;
2. القلب البعض qalb ba‘z – harf tartiblarining ba‘zisini o‘zgarishi;
3. المجنح mujannah – qanot kabi, ikki tomondan o‘zgarishi;
4. المستوى mustaviy – barobar o‘zgarish.

Qalbi kulliy ikki jinos bo‘lgan so‘zning biri oxirgi harfidan boshlab o‘qilsa, ikkinchi so‘z hosil bo‘ladi. Misol:

حُسامه فتح لأوليائه و حتف لأعدائه

⁶ Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Muhammad Ibn Ya‘qub al-Mag‘ribiy. Mavahib al-Fattah fi sharhi tilxisil miftah. 1-2 juzlar. Bayrut-Livan. Dor al-Kutubil ilmiyya, 2003. -B. 47.

Tarjimasi: *Uning shamshiri do'stlari uchun zafar va g'animlariga mahlubiyat, halokatdir.*

حُف و فَتْح lafzlarida qalbi kul, chunki bir kalimani teskaridan o'qilsa, ikkinchisi paydo bo'ladi.

Qalbi juz'iy – so'zning ba'zi qismi teskari o'qishga to'g'ri keladi.

رُبَّ رَعْمَاتٍ يُسَمِّئْنَ عَرْمَاتٍ: 3, NK

Tarjimasi: Ko'pincha fisqu fasod qiluvchilar bir narsani gumon qilib, uni haqiqat deb hisoblar, holbuki pirovardida uning noto'g'ri ekanligi ravshan bo'lar.

Alloma bu hikmatli so'zida ko'pchilar odamlar o'zlari gumonda bo'lgan narsalari borasida to'g'ri deb o'ylab, gumonlari ustida qaror qilishlarini ta'kidlamog'dalar.

رَعْمَاتٍ va عَرْمَاتٍ so'zlari lafziy san'atlarning jinos qalb (القلب الجناس) turiga oid bo'lib, so'zlarning boshidagi ز va ع harflarining o'rinlari almashinib kelgani uchun qalb ba'z (harf tartiblarining ba'zisini o'zgarishi) hisoblanadi.

Mujannah – jinos bo'lgan ikki lafzning avvali, o'rtasi yoki oxirida qalb keladi. U ikki qanot kabi bo'lgani uchun ham mujannah deyildi. So'z avvalida kelganiga misol:

قد لاح أنوار الهدى
في كفه في كل حال

Tarjimasi:

*Hidoyat nurlari charog'on edi,
Qo'llarida har ahvol, har on!*

“لاح” lafzi birinchi misraning boshida, ikkinchi misrada esa “حال” lafzi oxirida kelgan.

Mustaviy – shunday lafzlarki, agar ularni orqasidan qo'yib o'qilsa bir xil ravishda o'qiladi⁷.

Misol: (يس، 40) كل في فلك...*har biri (bir) falakda...*

Ilmi bade'ning ushbu turi haqida ba'zi olimlar katta risolalar bitganlar.

Oxirgi lafzni boshiga qaytarish (ar. رد العجز على الصدر)⁸, bu she'riy va nasriy asarlarda uchraydi.

Nasriy asarlarda ikki takror keluvchi lafzning birini yoki jinsdosh lafz bo'lib, ma'nosining e'tibori bo'lmaydi yoki jinsdoshga yopishib kelgan lafzlar bo'ladi. Bu ikkisini ishtiyoq yoki shibhi ishtiyoq o'zida jamlab keltirish bilan xoh jumlaning avvalida, xoh oxirida amalga oshiriladi.

Takrorlanib kelganiga misol:

⁷ Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Muhammad Ibn Ya'qub al-Mag'ribiy. *Mavahib al-Fattah fi sharhi tilxisil miftah*. 1-2 juzlar. Bayrut-Livan. Dor al-Kutubil ilmiyya, 2003. -B. 48.

⁸ Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Muhammad Ibn Ya'qub al-Mag'ribiy. *Mavahib al-Fattah fi sharhi tilxisil miftah*. 1-2 juzlar. Bayrut-Livan. Dor al-Kutubil ilmiyya, 2003. -B. 49.

قوله تعالى: و تخشى الناس و الله أحق أن تخشاه (الأحزاب، 37)

Tarjimasi:...Allohdan qo‘rqishga haqliroq bo‘lgan holingizda, Siz odamlardan (ta’nalaridan) qo‘rqan edingiz...

Bu misolda ikki lafz bir ma’noda va talaffuzda ham bir xil ravishda takror keltirildi. Biri jumlaning avvalida, ikkinchisi esa oxirida keldi.

Jinsdosh bo‘lganiga misol: سائل اللّٰيم يرجع و دمعہ سائل

Baxildan so‘rovchi ortga qaytadi, Holbuki ko‘z yoshi oquvchan bo‘ldi. Birinchi jinsdosh lafz “السؤال”, boshqasi “السيلان” fe’llaridan olingan ismi foildirlar.

Jinsdoshga yopishib keladiganiga misol:

قوله تعالى: استغفروا ربكم ، إنه كان غفارا (نوح، 10)

Tarjimasi: ...Rabbingizdan mag‘firat so‘rangiz! Albatta, U (bandalariga nisbatan) o‘ta kechirimli zotdir.

Ushbu misoldagi ikki keltirilgan lafzlarning asl masdari bittadir va u “الغفران” so‘zidir.

Shibhi ishtiyoq bilan yopishganiga misol:

قوله تعالى: قال إني لعملكم م القالي (الشعراء، 168)

Tarjimasi: U aytdi: -Albatta, men sizlarning (bu) ishlaringizni yoqtirmaydiganlardanman.

Bu misolda o‘rtasida shibhi ishtiyoq bor bo‘lib, asl harflar talaffuzi tomonidan paydo bo‘ldi. Ular qof va «lom» harflaridir. “قال” ning masdari aytmoq, “قالين”ning masdari “قلّى” g‘azablanish, nafratlanish ma’nosidadir. Demak, ularning masdarlari boshqa-boshqa ekan.

Nazmda oxirgi lafzni boshiga qaytarish – baytning oxirida o‘tgan sifatlardan biri bilan ikki sifatlangan lafzning biri bo‘lishidir. Bu birinchi misraning boshida, o‘rtasida, oxirida yoki ikkinchi misraning boshida keladi.

كَأَنِّي أَلْقِنُ بِهَا مَجَلَّةَ لُقْمَانَ وَ أَصِفُ بِهَا حِكْمَةَ أَصِفِ سُلَيْمَانَ: NK, 2

Jumladagi qofiyadosh bo‘lib kelayotgan atoqli otlar لُقْمَانَ (“luqman”) va سُلَيْمَانَ (“sulayman”) so‘zlarida faqat oxiridagi bo‘g‘in bir xil bo‘lib kelmoqda. Sulaymon atoqli oti Salmonning kichraytirma shaklidir. Bundan tashqari, biri fe’l so‘z turkumiga oid أَلْقِنُ va atoqli ot bo‘lgan لُقْمَانَ so‘zlar jinos (الجناس) bo‘lmasa ham ularda ayni uch o‘zak harflardan foydalanilgan.

Tarjimasi: Bu xuddi men Luqmon pand-nasihatlarini o‘rgatganimdek, ular bilan Sulaymonni tavsiflovchi hikmatlarni sifatlab beraman.

الأبُّ أَعْرَفُ وَ أَشْرَفُ وَ الأُمُّ أَرَأَمُ وَ أَرَأَفُ: NK, 3

Tarjimasi: Otaga nisbat boshqaga nisbatan sharafliroq va mashhurroq, ya’ni falonchining o‘g‘li deb atalar, ammo Ona esa shafqatli va matlabliroqdir.

Sifatning orttirma darajalari (ismi tafzillar) ning barchasi qofiyadosh bo‘lib kelmoqda. Ular sajning (السنج) murassa’ (المرصع) - o‘rnatilgan, bezatilgan) turiga oiddir. Murassa’ - vazn va qofiyada misraning hammasi yoki uning ko‘p qismi mos kelishidir.

الجود والحلم حاتمي وأحنفي ، والدين والعلم حنيفي وحنفي: NK, 25

Tarjimasi: Saxovat va halimlik Hotamtoygga mansubdir, din bo‘lsa dini islomdir, ilm esa Imom Abu Hanifa No‘mon ibn Sobit ilmidir.

Mahmud Zamaxshariy hanafiy mazhabi vakili bo‘lganidan faxrlangan va bu turli davr tarixchilari tomonidan yozilgan asarlar qatorida e’tirof etilgan. Allomaning bir qancha asarlarini tadqiq etib, nashr etgan doktor Bahiyja Boqir al-Hasaniy mashhur muarrix Ibn Xallikonning “Vafayotul-a’yon”idan, doktor Abdulloh Nazir Ahmad esa Misrlik olim Ahmad Muhammad Al-Hufiyning “Az-Zamaxshariy” asaridan Zamaxshariy qalamiga mansub quyidagi nazmni naql qilishgan:

*“Dinu e’tiqodimni, maslaku mazhabimni
Hanafiylarga bog‘ladim, ularni ixtiyor etdim.
Diyonatlari haqiqiy, mazhablari hanafiy
Mashaqqatni talab etmas, yo‘llaridan ravon ketdim”⁹.*

Mazkur misralar Mahmud Zamaxshariyning hanafiy mazhabida bo‘lganini anglatadi. She’rdagi ya’ni “e’tiqodimni” deya, aqida borasida ham hanafiy mazhabida ekanini alloma tomonidan e’tirof etilishi e’tiborga loyiqdir. Ularning bu mazhabdagi amaliyotlari yuzaki bo‘lmagan, ular Imomi A’zam Abu Hanifa rahimahullohni chinakam sevganlar, hurmat qilganlar, mazhabiga taqlid qilishni vojib deb hisoblaganlar, qomuslarda ham Mahmud az-Zamaxshariy hanafiy mazhabi faqihlari qatorida zikr etilgan. Bunga Al-Qurashiyning (1297-1373) “Al-Javahir al-muziya fi tabaqot al-hanafiya”, Ibn Qutlug‘bekaning (1399-1474) “Tojut-tarajim fi tabaqot al-hanafiya” va Yofi’iyning “Mir’ot al-janon” kabi asarlarini misol sifatida keltirish mumkin¹⁰. Jumladan, Mahmud az-Zamaxshariy rahimahulloh ham bizning ilmiy ishimiz ob’yekti bo‘lgan “Navabig‘-ul-kalim” asarlaridagi: “Ilm va din hanifiy va hanafiydur!”, “Allohning Yerdagi qoziqlari yuksak tog‘lar bo‘lgani kabi hanifiylikning qoziqlari Abu Hanifa ilmlari bilandir!” va “Buyuk imomlar hanafiylar bo‘lib, ular hanifiy millatning yuganlaridir!”, degan e’tiroflarini maroq bilan o‘qish mumkin. “Hanifiy” deb musulmon ummatini, islom dinini, Ibrohim alayhissalom iftixor qilgan mo‘minlik-muslimlikni aytiladi.

Ibn Xallikon naql qilishicha, Mahmud Zamaxshariy vafotidan ilgari o‘z qabri ustiga hayotining birinchi davridagi gunohlaridan qilgan tavbasini ifoda etgan she’ri yozilishini vasiyat qilgan. Muarrixlar birinchi davrdan murod, mo‘tazila aqidasiga

⁹ Ahmad Muhammad al-Xufiy. Az-Zamaxshariy. – Qohira: Al-hay’a al-misriyaal-ammalil-kitob.1980.–B. 91.

¹⁰ Al-Qurashiy Abu Muhammad Abdul-Qodir ibn Abil-Vafa Muhammad ibn Muhammad Misriy. al-Javahir al-Muziya fi tabaqatil-xanafiya: 2-jild. – Haydarabad. 1910 , – B. 493. ; Ibn Qutlug‘beka, Tojut-tarajim fi tabaqotil-hanafiya, – Qohira. 2001, – B. 493; Laknaviy Muhammad Abdul- Hayy al-Hindiy. al-Favoidil-bahiya fi tarajim al-xanafiya: 2-jild. – Qohira. 1902. – B. 210.

e'tiqod qilingan davr ekanini qayd etishgan.

“Mu’jam al-muallifiyn”, “Hadiyat al-arifiyn” hamda Zirikliyning “Al-a’lam” kitoblarida keltirilishicha, o‘z davrida muarrix, faqih, adib, shoir va tilshunoslik sifatida tanilgan Marokashlik Hofiz Abu Abdulloh Muhammad ibn Muhammad as-Sog‘iyr al-Yafroniyy (ba’zi manbalarda al-Ifroniyy) (1669-1728) “Tal’at al-mushtariyy fi subut at-tavba az-Zamaxshariyy” (“Mushtariyy yog‘dusi kabi sobit bo‘lgan Zamaxshariyy tavbasi”) nomli risola yozgan¹¹.

Zamaxshariyning tilni me’yorida ishlatish borasidagi fikri ibratlidir: “Aqlli, g‘ofil kishining (sukut saqlab) jim turish holati johil, parishon kishining uzridan afzaldir”. Shuningdek, tildan chiqqan ma’noli va yoqimli so‘zlarga ham Zamaxshariy tomonidan juda go‘zal ta’rif berilgan:

رب صدقة من بين فكيك , خير من صدقة من بطن كيك : NK, 7

Tarjimasi: “Tilingdan chiqqan sadaqa (ya’ni pandu nasihatining va mav’izayu hasanang) ba’zan qo‘lingdan (mol-dunyongdan) chiqqan sadaqangdan ko‘ra xayrliroqdir”.

Tavzi’ (توضيع) san’ati, «tavzi’» so‘zi «ulashish», «tarqatish» ma’nolariga ega. «Mazkur san’atda bir xil tovushni barcha so‘zlarga ulashib chiqishni nazarda tutib «tavzi’» deb ataganlar. Bu san’atni «tovushdoshlik» deb atasak bo‘ladi».

“Tavzi’ shunday san’atki, bunda shoir yoki umuman so‘zlovchi o‘z fikrini ifodalash uchun yangroqdosh, ya’ni bir xil yangroq tovushga ega bo‘lgan so‘zlardan foydalanadi. Masalan, “Toqatim toq o‘ldi to bo‘ldim talabgoring sening” misraida [t] bilan boshlangan so‘zlardan, “Jahon jonon jamolingga tasadduq” misraida [j] bilan boshlangan so‘zlardan foydalanib tavzi’ vujudga keltirilgan. Hamma holatlarda ham mazkur san’atdan to‘g‘ri foydalanilgan, chunki yangroqdoshlik tufayli ma’noga zarar yetkazilmagan”¹².

الأبُّ أَعْرَفُ وَ أَشْرَفُ وَ الْأُمُّ أَرْأَمُ وَ أَرْأَفُ : NK, 3

Tarjimasi: Otaga nisbat boshqaga nisbatan sharafliroq va mashhurroq, ya’ni falonchining o‘g‘li deb atalar, ammo Ona esa shafqatli va matlabliroqdir.

Mazkur gapda oltita so‘z qat’iy hamza harfi أ (همزة القطع) harfi bilan boshlangan. Demak, Mahmud Zamaxshariy tavzi’ san’atidan ham mohirona foydalangan.

كم من مسلمٍ مُسَلِّمٌ ، وكم من كافرٍ مُسَلِّمٌ : NK, 13

Mazkur gapda ham beshta so‘z miim م harfi bilan boshlangan, uchta so‘z esa kaaf ك harfi bilan boshlanuvchi so‘zlardir.

Demak, Mahmud Zamaxshariy “Navabig‘u-l-kalim” asari balog‘atiga xizmat

¹¹ Xayruddin az-Zirikliy. “Al-A’lam”. “Dor al-ilm lil-malayin”, 2002. 7-j. – B. 67.

¹² Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979. – B. 34. (Qarang: Rustamiy Salima. O‘rta asrlar balog‘at ilmida tilshunoslikka oid qarashlar. – Toshkent: «Zilol buloq» nashriyoti, 2019 y. 240 b.)

qilgan fonetik vositalardan biri jinos badiiy san'atining barchasi qo'llangan. Uning jinosi tom (uch navi: mumosal, mustavfo, murakkab) va jinos g'oyri tom (muzore' va lohiq) turlaridan, jinos g'oyri tom turi faolroq qo'llangan.

Tahlillardan ko'rinib turibdiki, Zamaxshariy undan tashqari jinosi noqisning ham barcha turlarini (mutarrafi, muktanfi va muzayyal turlari) mohirlik bilan bir necha o'rinlarda qo'llangan.